

אקדמיה

ידיעון האקדמיה ללשון העברית • שבט תשע"ח

ממקסיקו לירושלים: מילון עברי-יידי בכתב יד הופקד בארכיון האקדמיה

כתב יד של מילון עברי-יידי שכתב מאיר ברגר נמסר לארכיון האקדמיה בישיבת מליאת האקדמיה שהתקיימה ב' במרחשוון תשע"ח (30 באוקטובר 2017). מאיר ברגר ניהל את בית הספר היידי במקסיקו סיטי במשך 40 שנים והיה ממנהיגי הקהילה היהודית בעיר. בישיבה השתתפו בני משפחתו של ברגר, ותלמידתו לשעבר פרופ' חוה טורניאנסקי סיפרה למשתתפים על המילון ועל מחברו. המילון המקיף, המחזיק 613 דפים בכתב יד עגול וצפוף, קוטלג במאגרי האקדמיה ויוכל לשמש את החוקרים ואת המתעניינים בתרגום מילים, צירופים וביטויים עבריים ליידיש.

דבריה של פרופ' טורניאנסקי מובאים בעמוד 3

יום העברית תשע"ח: ישיבה חגיגית של ועדת החינוך של הכנסת

המורים לקבוע 30 אחוזים מתוכנית הלימודים פתחה פתח למיזמים מגוונים בתחום העברית, והדגיש שהאחריות לידיעת העברית בקרב התלמידים מוטלת על כלל המורים והמחנכים. האחראית לעריכה ולמינוח בצה"ל רעות גרוס עמדה על תרומת הצבא לקליטת מילים עבריות חדשות. כך למשל אימצו בצה"ל את המילה סֶפֶר – החלופה העברית שקבעה האקדמיה תמורת "סייבר". היא דיברה על הצורך של צה"ל ביועצים ובעורכי לשון שנובע מהעובדה שקצינים רבים מתקשים להביע את עצמם בכתובים מסמכים חשובים ותורות לחימה. ד"ר עלי ותד ממכללת בית ברל דיבר על החשיבות הרבה של השליטה בעברית בקרב הערבים אזרחי ישראל ועל תפקידה של מערכת החינוך בתחום הזה.

המשך בעמוד 2

ועדת החינוך, התרבות והספורט של הכנסת בראשות חבר הכנסת יעקב מרגי התכנסה לישיבה מיוחדת לקראת יום העברית ביום ט"ז בטבת תשע"ח (3 בינואר 2018) בנושא "הלשון העברית במערכת החינוך וברשות הרבים". את הישיבה ניהל נשיא האקדמיה פרופ' משה בר-אשר.

חברת האקדמיה הסופרת גיל הראבן הייתה ראשונה הדוברים, ודברה מובאים בהמשך הגיליון. מנכ"לית האקדמיה טלי בן-יהודה אמרה שמורגשת התעניינות רבה של הציבור, כולל הצעירים, בלשון העברית, ששיאה סביב יום העברית. הדבר בא לידי ביטוי באלפי פניות המגיעות לאקדמיה מדי חודש, ובחשיפה של מאות אלפים לתכנים שהאקדמיה מפרסמת באתריה וברשתות החברתיות.

המזכירה המדעית של האקדמיה רונית גדיש ייחדה את דבריה לקשר בין האקדמיה למורים. לאורך כל השנה וביתר שאת לקראת יום העברית מגיעות פניות של מורות ומורים המבקשים את סיוע האקדמיה בפעילויות לשון ואף מבקשים לשתף בפעילויות שנעשו בכיתות. המפקח המרכז של הוראת העברית במשרד החינוך תומר בוזמן סיפר שבמשרד שוקדים על פיתוח תוכניות לימודים מורחבות בלשון והבעה בהיקף של חמש יח"ל. הוא ציין שאפשרות

ערב עיון: ביאליק והעברית

צילומים: שלומי אמסלם

בה' בתשרי תשע"ח (25 בספטמבר 2017) התקיים בחצר האקדמיה ערב עיון שהוקדש לחיים נחמן ביאליק, כמאה וחמישים איש ואישה התכנסו לשמוע על הקשר המיוחד בין ביאליק ובין העברית. ערב העיון נקבע במקורו לתמוז תשע"ד, אז מלאו 80 שנה למותו של המשורר הלאומי שהיה מן הדמויות החשובות במפעל התחייה העברית, אבל בשל מבצע צוק איתן בקיץ 2014 האירוע נדחה. המשך בעמוד 7

עוד בגיליון

- "על דלות הלשון והשפעתה על השיח" מאת ביל הראבן
- "עם הפקדת המילון העברי-יידי של מאיר ברנר בארכיון האקדמיה" מאת חוה טורניאנסקי
- למד לשונך – מונחים בשימוש כללי
- "שחורה – כינוי למשקה העשוי מקפה" מאת אורי מלמד
- "סיפורו של ארון ספרים"

המשך מעמוד 1

חבר הכנסת **עיסאווי פריג'** חיזק את דבריו ותיאר כיצד אי-השליטה בעברית הקשתה עליו בראשית דרכו. עוד נשאו דברים חברי הכנסת שנכחו בדיון, חברי האקדמיה פרופ' **יהודית הנשקה** וד"ר **חנוך גמליאל**, **יונתן רוסן-ממן** – מורה ועובד האקדמיה – שסיפר על תוכנית לימודים ייחודית שפיתח, ד"ר **אבשלום קור** שהלין על הלעז במרחב הציבורי, **יסמין בכרי** – מגשרת ופעילה חברתית הפועלת

לקידום ידיעת העברית במגזר הערבי, עורכות כתב העת "חלקת לשון" ד"ר **נוגה אילני** וד"ר **פנינה טרומר** ומוזמנים אחרים. פרופ' בר-אשר עמד בדברי הסיכום שלו על חשיבותה המכרעת של קריאת טקסטים ספרותיים וטקסטים מן המקורות לטיפוח העברית, וקרא לכל הגורמים לפעול להרחבה ולהעמקה של הקריאה בקרב תלמידי בתי הספר. יו"ר הוועדה חבר הכנסת **יעקב מרגי** בירך את האקדמיה לרגל יום העברית, קרא לאקדמיה לסייע לחברי הכנסת לשפר את לשונם והציע לקיים סדרת מפגשים לצורך כך בהנחיית אנשי האקדמיה.

על דלות הלשון והשפעתה על השיח

גיל הראבן

בדומה לכך נדיר למצוא בשיח הציבורי שלנו הבחנה בין חשש, דאגה, פחד או בהלה, או חלילה אימה ופלצות. שלל רגשות, שכל אחד מהם מזמין תגובה אחרת, מתכנס היום למילה אחת, מאוד לא מדויקת – "חרדה". זה חרד ממלחמה, הוא חרד מהתקררות. ואנשים חרדים מגיבים בלי פרופורציה. דוגמה אחרונה מתוך רבות לנזקי דלות הלשון הרווחת: נראה שרוב גדול של הציבור שרוי בהלם מתמשך ומוצא שהעולם הסובב "מהמם" אותו. מהמם עד כדי כך שקשה לומר עליו משהו משמעותי. הביקור באושוויץ? מהמם! ומסיבת בת המצווה? טוב, גם היא הייתה מהממת. עיקרו של דבר: חשוב להבין שדלות לשון איננה בעיה אסתטית, כשם שלשון עשירה איננה סתם לבוש להתנאות בו. לשון היא הכלי שדרכו אנחנו חווים את המציאות ובונים מציאות. ולשון היא גם הגשר שלנו אל נפש הזולת. אני מאמינה שדלות לשון היא שעומדת לא פעם מאחורי הבחנות קיצוניות, שיח שטחי ותקשורת דלה בין בני אדם. זכינו ואנחנו חיים בעברית. זכינו ולרשותנו עומד עושר עצום של 3,000 שנה. זכינו בעושר, ואין צידוק לכך שילדינו יגדלו בדלות.

עשרים שנה אני מנחה סדנאות כתיבה. בתוך כך אני זוכה להכיר אנשים בגילים שונים, אנשים בעלי ניסיונות חיים שונים, שדבר אחד יחיד משותף להם – יש להם סיפור או סיפורים שהם משתוקקים לספר. למה אנשים רוצים לספר סיפורים? אין על כך תשובה אחת. ככלל הייתי אומרת שבכוח המילים אנחנו מנסים להבין משהו, ליצור סדר כלשהו בתוהו ובוהו של הקיום. דרך הספרות אנחנו יוצרים משמעות, ודרכה יוצרים גם קשר עם אחרים: מנסים להבין את הזולת, ומקווים שאם רק נספר היטב – הזולת ייטיב להבין אותנו. אני כאמור מלמדת ובכיתותיי אני פוגשת רבים שדלות לשון מונעת מהם לעשות את הדבר שהם משתוקקים לעשות. הם רוצים לספר – לספר משהו – אבל לשונם דלה ופגומה ומעלה רק סיפור דל. הם רוצים לתאר את הייחודי, האישי, הפנימי, אבל מתוך הדלות עולות בעיקר קלישאות: צירופים שחוקים שלמדו מהטלוויזיה או מהפייסבוק. מדי שבוע אני פוגשת אנשים שמבקשים בכנות גדולה לחקור עולם ונפש, אלא שחסרים להם כלים מילוליים שמאפשרים חקירה משמעותית. שוב ושוב אני רואה איך נפש מבקשת ליצור תקשורת עם נפשות אחרות – ונכשלת. נכשלת בגלל עוני השפה שלה.

לסדנאות כתיבה כאלה שאני מנחה יש ביקוש גדול. רבים מאוד רוצים לכתוב. ואני מוצאת שיש בזה משהו מעודד: נראה שגם בעידן הטוויטר והאינסטגרם עם הספר ממשיך לכבד את הספר. אנשים ממשיכים לכבד את הספר, אבל היכולת לקרוא יצירה בעלת ערך או לכתוב טקסט בעל ערך הולכת ומתמעטת. אציג כמה דוגמאות כדי שהדברים לא יישארו רק בגדר אבחנה כללית. מי שמאזין היום לצעירים ויכול להתרשם שאין בישראל שום בעיית דיור. ההפך. כולם בעלי נכסים, שהרי כל תלמידי הצעירים "משכירים דירות". במצב הזה היינו מצפים שהאוכלוסייה תהיה מאושרת. אבל לא. מדי יום כמעט אני שומעת מאנשים שהם "בדיכאון". איש איננו מזוכך, עגמומי, עצוב, נכה רוח, שפוף רוח. ואיש גם איננו מתענה ביגון. נראה שכל דבר גורם לנו "דיכאון", ושדרך קבע אנחנו "בדיכאון".

בתוך דלות הלשון הרווחת הולכים ואובדים הסולמות, ההבחנות והדקויות. ואובדן הסולמות הוא בעיניי עניין שיש לו השפעה גדולה על השיח הציבורי. באין הבחנות, באין סולמות, באין דקויות – השיח נעשה גם, מוקצן, דיכוטומי. כך, למשל, לעיתים נדירות אנו שומעים ממישהו שעבר "חוויה מביכה ומדכדכת" או "בלתי נעימה". אנשים מספרים שנגרמה להם "חוויה טראומתית". פיגועים, שיחה עם הבוס, שיעורים קשים במתמטיקה – הכול גורם "טראומה". וכשכל מצוקה מתוארת כ"טראומה", ברור שכל מי שגורם לנו מצוקה – ולו קלה – נתפס מיד כ"אויב" ו"פושע" – ברור, כי הרי הוא גרם לנו טראומה.

חדש בהוצאת האקדמיה

כללי הכתיב, הפיסוק והתעתיק

חוברת זו מכנסת את הכללים שקבעה האקדמיה ללשון העברית בשלושה תחומים: הכתיב המלא, הפיסוק והתעתיק. כללי הכתיב המלא, שאושרו באקדמיה בשנת תשע"ז, מתפרסמים כאן לראשונה בדפוס.

מן היישוב ומן היער: עיונים בלשון הרומן "בישוב של יער" מאת חיים הזז ברכה דלמאקי-פישלר בהשתתפות יחיאל קארה

החיבור מוקדש לחקר לשונו של רומן הביכורים של חיים הזז "בישוב של יער" שנכתב בפריז וראה אור בשנת תר"ץ. אגב חקר לשונו של הרומן נחשפים מהלכים היסטוריים פרטיים וקיבוציים בלשון הספרות ובדיבור העברי המתגבש.

עם הפקדת המילון העברי-יידי של מאיר ברגר בארכיון האקדמיה

חזה טורניאנסקי

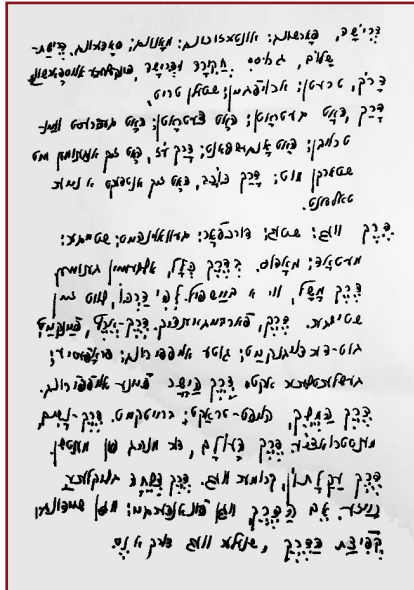
חודשים ספורים בלבד לאחר מכן, בנובמבר 1924, הקים מאיר ברגר, עם מהגרים חדשים נוספים, את "די יידישע שול אין מעקסיקע", בית הספר היהודי הראשון במקסיקו. הוא שימש בו כראשון

בין מוריו, ומעט מאוחר יותר, עם גידול בית הספר, היה למנהלו. בשנות הארבעים המוקדמות, כשבנו יצחק ואני באנו בשערי בית הספר, שכלל גן ילדים, בית ספר עממי ובית ספר תיכון, היו בו יותר מאלף תלמידים, ובשנות לימודנו עוד הלך וגדל מספרם. מאחר שגן הילדים – בניגוד לבתי הספר העממי והתיכון – לא ביקש ולא קיבל הכרה רשמית ממשרד החינוך המקסיקני, התנהלה כל הפעילות בו על טהרת היידיש, הלשון שהייתה לרובנו לשון דיבורנו הראשונה וגם לשון הדיבור היחידה בבית. כך הקפידו הורינו שיהיה. בכיתה א' למדנו לקרוא ולכתוב יידיש וספרדית, ובכיתה ג' התחלנו ללמוד עברית. במשך הזמן היו לרובנו שלוש הלשונות ללשונות דיבור שוטף, ומקצות תבל באו לראות את הפלא. זכור לי במיוחד ביקורו של מנחם בגין, שבקבלת הפנים לכבודו בירכנו אותו יצחק (המכונה איקו) ברגר ואני ביידיש ובעברית (ואינני זוכרת מי בירך באיזו שפה).

מורנו מאיר ברגר היה אוטודידקט למופת. הוא גמע ספרות בנושאי חינוך, פדגוגיה וידיקטיקה, וקרא בצימאון ספרות יהודית ביידיש ובעברית. ב-1944, לאחר שעמד עשרים שנה בראש בית הספר שהקים, פרש מתפקיד המנהל אך המשיך להיות פעיל במועצה הפדגוגית של בית הספר ובמחלקת התרבות של הקהילה האשכנזית במקסיקו. בהמשך פתח בית דפוס משלו ובו הקדיש עצמו להוצאה לאור של ספרי לימוד בספרדית וביידיש, וגם של יצירות קלסיות בעברית ובהן כל כתבי דוד פרישמן. בגיל שבעים פרש מבית הדפוס והקדיש את עשר השנים האחרונות של חייו לכתבת מילון עברי-יידי, ללא עוזרים וכמובן ללא מחשבים, ותוך שימוש בידיעתו העמוקה את שתי הלשונות האהובות עליו. אין אנו יודעים בבירור למי הועיד את מילונו, ואם אכן עמד לנגד עיניו נמען מוגדר. ושמה היה מפעלו בבחינת "תורתך שעשועי"? מאיר ברגר נפטר במקסיקו ב-1981 בהיותו בן שמונים. העיון במילונו של המורה הדגול, ששימש תקופת מה גם מזכיר התנועה הציונית בקהילתנו, אינו משאיר מקום לספק שמקום שימורו הראוי הוא בין גנזי האקדמיה ללשון העברית, בין התעודות והמסמכים העוסקים בהנחלת הלשון העברית ובהפצתה במשך הדורות. על איסופו במקום המכובד הזה נתונה תודתנו מקרב לב.

מעשה שהיה כך היה: לפני זמן לא רב מסר לידי ד"ר יצחק ברגר, בן כיתתי בבית הספר היהודי במקסיקו סיטי "די יידישע שול אין מעקסיקע"

(Colegio Israelita de Mexico), כתב יד של מילון שכתב אביו, המורה מאיר ברגר ז"ל, שהיה ממייסדי בית ספרנו, מנהלו הראשון ומורה בו במשך שנים רבות. הוא ביקש לדעת היכן לנצור את כתב היד, שקיומו בעיזבון מחברו לא היה ידוע אלא לבני המשפחה הקרובים בלבד. אחרי שדפדפתי, בהתרגשות הולכת וגדלה, במאות דפיו כפולי הטורים הכתובים בכתב מרגליות צפוף, פניתי למילונאי ד"ר יצחק ניבורסקי בפרזי וביקשתי חוות דעת מקצועית. הוא נענה בשמחה לבקשתי, ואת חוות דעתו, שכתב ביידיש, המלווה בתרגומה לעברית בידי פרופ' משה טאובה, קיבלו עורכי כתב העת "מְסֻרוֹת", והיא ראתה אור בשנה שעברה בחוברת יח של כתב העת המוקדש למחקרים במקורות הלשון ובלשונות היהודים. בשש מאות ושלושה עשר העמודים של כתב היד כ-27 אלף ערכים עבריים. רובם מתורגמים בשורה אחת ויחידה, אך במספר ניכר מהם תופס התרגום, עם ערכי המשנה, גם 15 שורות, ובמקרים מסוימים

אף עמוד שלם. כתב היד אינו מתוארך, אך לדעת ניבורסקי לא החל המאסף את עבודתו לפני 1960, השנה שבה הופיע בתל אביב מילונו העברי-יידי של מרדכי צאנין, עיתונאי ידוע ורב פעלים. ממנו, לדברי ניבורסקי, נטל מאיר ברגר את רוב המילים, וגם שאב השראה רבה מתרגומיו. הערכים שאין מקורם במילונו של צאנין נלקחו ככל הנראה מן המהדורה הראשונה או השנייה של מילון אבן-שושן.

כתב היד של ברגר מכיל אפוא יותר ממה שיש במילונו של צאנין, המונה כ-24 אלף ערכים. אלא שסך החומרים שנוספו עולה בחשיבותו על תוספת של 3,000 הערכים, משום שברגר העשיר ערכים רבים בתוספות של צירופים אידיומטיים ופתגמים. ברור אפוא שמגמתו הייתה לחבר מילון עברי-יידי במתכונת דומה לזה של צאנין, אך מלא יותר ועשיר יותר, ולעיתים אף הזדמן לו לתקן פה ושם טעות של קודמו. בחוות דעתו מביא ניבורסקי דוגמאות מאלפות מן ההשוואה בין שני המילונים ומן המייחד את מילונו של ברגר ממילון רעהו, והוא מסיים באומרו: "כתב יד זה מעיד על השאיפות הגבוהות ועל הידע העשיר והעמוק של תלמיד חכם יהודי מסור, שנטל על עצמו, ללא שיתופו ותמיכתו של איש, ליצור כלי שלם יותר לרכישת העברית בעזרת המאמע-לשון".

מאיר ברגר, מחבר המילון, נולד ב-1901 בליפסק שבפולין למשפחה פשוטה ודלת אמצעים. מגיל צעיר הוכיח אהבה רבה ללמידה. לימודיו בחדר ובישיבה הביאו אותו אל סף הסמיכה לרבנות, אך סקרנותו וחומר קריאתו המגוון הובילו אותו ל"ציאה בשאלה" למורת רוחם של הוריו. הוא החליט להגר לארצות הברית, שם התגוררה אחותו הבכורה עם משפחתה. בעזרת הלוואה שקיבל מאביה של חברתו (לימים אשתו) עלה מאיר בתחילת 1924 על אונייה בהמבורג בדרך אל העולם החדש. בעודו באונייה קיבלו נוסעיה הודעה שגבולות ארצות הברית נסגרו בפני מהגרים, ולפניהם שתי חלופות: לחזור לאירופה או להמשיך אל עבר קובה או מקסיקו. מאיר בחר במקסיקו, הגיע לנמל וראקרוז ומשם נסע להשתקע במקסיקו סיטי הבירה.

ברכות מאלפיות
לחבר האקדמיה פרופ' אלישע קימרון לזכירתו
בפרס ישראל למדעי היהדות בשנת השבעים למדינה
על פועלו בהעמדת נוסח מגילות מדבר יהודה במהדורה חדשה
ומפוארת ועל מחקרו בדקדוק העברית בכלל ובדקדוק לשון
המגילות בפרט

■ אמפולה (מלטינית: ampulla; באנגלית: ampule)

בְּקֻבּוּקִית

שפופרת קטנה אטומה העשויה זכוכית או פלסטיק המשמשת לאחסון כמות קטנה של חומר (רפואי או אחר) שיש לשומרו ממגע עם האוויר. הוצאת החומר נעשית בשבירת ראש הבקבוקית. המילה **בְּקֻבּוּקִית** בנויה מן המילה **בְּקֻבּוּק** שאליה נוספה הסימנית ית המציינת הקטנה.

■ "שלוקר"

חִמָּת

תיק לנשיאת מים המצויד בצינורית ארוכה שבקצה - פייה. החמת מאפשרת למטייל הנושא אותה על גבו לשתות בזמן הטויל בנוחות מרבית, מבלי שיידרש להסירה מעל גבו, לפתוח פקק וכדומה. יש שהחמת אינה תיק כשלעצמה אלא שקית אטומה שלצורך נשיאתה מושמת בתרמיל גב.

המילה **חִמָּת** לציון שק לנשיאת מים מוכרת מן הסיפור על גירוש הגר וישמעאל:

וַיֵּשְׁבוּ אֲבָרָהָם בְּבִקְרָה וַיִּקַּח לָחֶם וְחִמָּת מַיִם וַיִּתְּנוּ אֶל הָגֵר שֵׁם עַל שְׂכָמָהּ וְאֵת הַיֶּלֶד וַיִּשְׁלַחַהּ וַתֵּלֶךְ וַתִּתַּע בְּמִדְבָּר בְּאֵר שֶׁבַע וַיִּכְלוּ הַמַּיִם מִן הַחִמָּת וַתִּשְׁלַח אֶת הַיֶּלֶד תַּחַת אֶחָד הַשִּׂיחִים [...] וַיִּפְקַח אֶלֶיהֶם אֶת עֵינֶיהָ וַתֵּרָא בְּאֵר מַיִם וַתֵּלֶךְ וַתִּמְלֵא אֶת הַחִמָּת מַיִם, וַתִּשְׂק אֶת הַנְּעָר (בראשית כא, יד-ט).

בלשון המקרא צורת הנסמך - **חִמָּת**; לפי החלטת האקדמיה צורת הנסמך כיום היא כצורת הנפרד: **חִמָּת** (ברבים: **חִמָּתוֹת**, ובנסמך: **חִמָּתוֹת**).

כדאי לשים לב שגם **חִמָּת** הַחִלְלִיִּים מצוידת בצינור שבקצהו פייה (המיועדת לנשיפת המנגן).

■ קפסולת קפה (באנגלית: coffee capsule)

כְּמוֹסַת קָפֶה

מכל קטן עשוי פלסטיק או אלומיניום שבתוכו מאוחסן קפה טחון בכמות המתאימה להכנת ספל קפה אחד. הכמוסה מוכנסת למכונת הקפה ושם היא מנוקבת ותכולתה משמשת להכנת המשקה החם. בדומה לכמוסות הקפה יש גם כמוסות קקאו, כמוסות וניל וכדומה. המילה **כְּמוֹסָה** כחלופה ל'קפסולה' לקוחה מעולם התרופות: מנת תרופה הנתונה בתוך עטיפת ג'לטין קטנה ומיועדת לבליעה.

■ (באנגלית: QR code [Quick Response code])

קוֹדֵר

קוד תגובה מהירה; שיטה לזיהוי אופטי של קוד גרפי, שבה בתוך מסגרת ריבועית מסודרים רכיבים שחורים על רקע לבן המאפשרים לבטא מספר רב של תווים מסוגים שונים.

הקודר נקרא באמצעי סריקה אופטית מקובלים, כגון סורק או מצלמת רשת.

דֵּר רְחוּב, דְּרוֹת רְחוּב

■ הוּמְלֵס (באנגלית: homeless)

אדם השוהה ברחובות וישן במקומות ציבוריים, בגנים וכדומה. אנשי המקצוע מבחינים בין דרי רחוב ובין חסרי דיור. **דר רחוב** לרוב אינו עובד למחייתו וחי בתנאים קשים המתאפיינים בהזנחה (פיזית ורגשית) ובדלות, ובדרך כלל גם בבדידות. לעומתו **חסר דיור** הוא אדם שאין לו כתובת ומקום לינה קבוע והוא מתארח אצל קרובים וחברים, ומכל מקום אינו שוהה ברחובות. השמות המופשטים: **דרות רחוב**; **חסרון דיור**.

אַבְהָתָנוּת

■ פַּטְרִיאַרְכְּלִיּוּת (באנגלית: patriarchy, patriarchalism)

אַמְהָתָנוּת

■ מַטְרִיאַרְכְּלִיּוּת (באנגלית: matriarchy, matriarchalism)

במובנה המצומצם **אַבְהָתָנוּת** מציינת את שלטונו של האב בתא המשפחתי והיותו הגורם הסמכותי המטיל מרותו על יתר בני הבית. במובנה הנרחב היא מציינת התארגנות חברתית שבה הסמכויות בתחומי החיים כגון פוליטיקה, כלכלה, דת ותרבות נתונות ברובן המוחלט בידי גברים. לעומתה, **אַמְהָתָנוּת** מציינת את המבנים הללו שבראשם עומדות נשים. משטר המתאפיין ב**אבהתנות** הוא משטר **אַבְהָתָנִי** (פַּטְרִיאַרְכְּלִי), ומשטר המתאפיין ב**אימהתנות** הוא משטר **אַמְהָתָנִי** (אימהתני; מַטְרִיאַרְכְּלִי).

בְּנוּי פְּנִים-עִירוֹנִי

■ (infill: באנגלית)

מילוי השטח העירוני הקיים; בניוי בתוך הרקמה העירונית בגבולות תוכנית המתאר של הרשות המקומית (תב"ע) מבלי להרחיב את שטח השיפוט שלה.

עִיר אַבּוּבָה

■ (doughnut city: באנגלית)

עיר שהמרכז שלה נחלש.

שם התואר 'אבובה' מן המילה אַבּוּב: כפי שהאבוב ("פנימית") בצמיג הרכב צורתו טבעת שמרכזה ריק, וכפי שכלי הנגינה הוא צינור שתוכו חלול, כך גם העיר שמרכזה נחלש, ועיקר כוחה בחלק שמסביב למרכז.

בעלונים אלו – מונחים משלימים למילון למונחי גאוגרפיה אנושית ומונחים אחדים בשימוש כללי שאושרו בישיבות מליאת האקדמיה בראשית שנת תשע"ח (סוף 2017).

שְׁחוּרָה – כינוי למשקה העשוי מקפה

אורי מלמד

מה היא ה'שְׁחוּרָה'? – "הבא לנו שְׁחוּרָה!" הבאתי את השְׁחוּרָה בקנקן המיוחד [לכן]. הגשתי לו את השְׁחוּרָה, את הקנקן. הוא אמר: "הבא את הספלים". הבאתי את הספלים. הוא אמר: "מזוג לנו, אני ואתה. זה הכול. אני ואתה".

שתי הדמויות בדרשיח שבפסקה הן שופט מוסלמי (אַלְחָאִפִּם) ונער יהודי (סַאֲלִם) שנתבע לשלם את מס הגולגולת (אַלְגִּזְיָה) של בני החסות (היהודים בתימן). השופט, שהיה חובב יהודים, גילה את ידיעותיו בשפתו העברית התימנית של הנער באמצעות מרכיבים עבריים שנקט בלשונו, ומכאן השימוש במילה 'שחורה' ככינוי לקפה. מקרה זה חריג מאוד, ולא היה חזון נפרץ בשיח היהודי-מוסלמי בתימן כלל וכלל.

הרב ד"ר אהרן בן-דוד, יליד צפון-תימן, רואה בתיבה זו קוד פנימי, חלק משפת הסתרים של יהודי תימן במגעייהם עם שכניהם המוסלמים⁸. ואלה דבריו בספרו 'בית האבן' (ישראל תשס"ח, עמ' 666): "בעל כי ירצה שאשתו תכין לו גִּמְנַת קֶהְנָה (קומקום קפה) מבלי שהמוסלמי יבין זאת, היה אומר לה: 'תני שחורה'. 'שחורה' בלשונם היא קפה".

לא בכל מחוזות תימן השתמשו היהודים בכינוי זה. לפי עדותו של תלמידי וידידי ד"ר דורון יעקב כינוי זה אינו מצוי בקרב יהודי עדן, אבל הוא מצוי בקרב יהודי שְׁרַעַב שבדרום-תימן. גם בקרב יהודי תאפיללת שבמרוקו מצויה הייתה תיבה זו כמרכיב עברי בניב הערבי שלהם⁹.

וכאן אנו מפנים את הקורא לשימוש בלעדי בתיבה זו בשירת תימן. המשורר שלמה בן אברהם, שחי בתימן במאה השמונה-עשרה, חיבר שיר ויכוח בלשון הערבית בין ה'קָאֵת' (قَات، צמח לעיסה. שם מדעי: Catha edulis) ובין ה'קֶהְנָה', שפתיחתו "הַאֵת אֶלְקֶלֶם, יֵא צֶאפִּי אֶלְדֵּ'אֵת" (הבא את הקולמוס, הו טורר הלבב). בחרוזת החתימה הכתובה עברית אנו קוראים¹⁰:

אַחַר דְּבַר חֵידוֹת, מְשֻׁלִּים	עֶשְׂן וְעֶשֶׂב נִבְהָלִים
וּבְצֵד שְׂמָאֵל הֶמָּה מְשֻׁלִּים	וּלְכָל מְמוֹנוֹת נוֹטְלִים
שְׁחוּרָה וְיֵן הֶמָּה מְעֻלִּים	טוֹד הָאָרוּחָה נוֹחֵלִים

ביאורים: 1. **דְּבַר**: במקום 'דבר', אולי בהשפעת המקבילה הערבית 'פִּלְאֵם' (كَلَام). **עֶשְׂן**: כינוי לעישון הנרגילה. **וְעֶשֶׂב**: כינוי לצמח ה'קָאֵת', שעליו נלעסים בכל רחבי תימן. **נִבְהָלִים**: מכורח היתד, על דרך ה'הִמְצָאִים' (שמואל א יג, טו) 2. **וּבְצֵד... מְשֻׁלִּים**: עישון הנרגילה ולעיסת ה'קָאֵת' נחשבים בעיני המשורר ככוחות שליליים (מונח קבלי). **וּלְכָל מְמוֹנוֹת נוֹטְלִים**: גורמים לאיבוד ממון. 3. **וְיֵן... נוֹחֵלִים**: שתיית יין במשך הסעודה ולגימת קפה בסופה מעלתן יתרה משאר ההנאות.

אמור מעתה: הכינוי העברי לקפה 'שחורה' (כשם תואר מועצם) שימש בחלק מקהילות ישראל בעבר (מרוקו ותימן). אפשר שנהגו בו כמרכיב עברי של שפת סתרים בלשון הערבית היהודית המקומית. בתימן הוא שימש כינוי לקפה העשוי מן הקליפות יותר מאשר לקפה העשוי מן הפולים עצמם.

7. שאלה זו השוברת את רצף השיח מופנית על ידי המספר אל המראיית, היא מחברת המאמר ד"ר אורי שחמון.
8. וכבר עמדה על כך שחמון, ראו בעמ' 149 במאמרה.
9. מ' בר-אשר, "על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו", לשוננו מב (תשל"ח), עמ' 182 (=מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, מהדורה ב, ירושלים תשנ"ט, עמ' 168).
10. ש' מקיטון, חפץ חיים – שירי שלם שבזי זצ"ל, המכונה אבא שלם ומשוררי תימן, ירושלים תשכ"ו, עמ' שב.

לשונות היהודים הן אוצר בלתי נדלה למכמניה של הלשון העברית לתקופותיה, ובכלל זה הערבית של יהודי תימן. אחד המרכיבים העבריים שנשמטו מספרו של יהודה רצהבי "אוצר לשון הקדש שלבני תימן" (תל אביב תשל"ח) הוא הערך הנידון להלן.

כינויים לקפה בעת החדשה

כינויים אחדים למשקה הקפה מצינו בספרות העת החדשה, ומילת הערך 'קפה' משמשת בהם במין הנקבה. המקור לשימוש העברי במין הנקבה מצוי במקבילה הערבית 'קֶהְנָה סִדְאָ' فَهْوَةٌ سَوْدَاء (מילולית: קפה שחורה)¹. לפיכך, אין פלא כי פוסקים בני המאות השמונה-עשרה עד העשרים משתמשים בביטוי 'קפה שחורה'² אף בעברית של 'היישוב הישן' בכלל, ובסביבות ירושלים בפרט, שימש הביטוי 'קֶהְנָה שחורה'³. כך למשל כותב פינחס פלאי על תיקון ליל שבועות בקרב תימנים בשכונת 'נחלת צבי': "בקיטון צדדי שפתו נשים קומקומים של קהוה שחורה ונערים יחפי רגלים חלפו ורצו בין הקהל וחילקו לאיש ואיש ספלי קהוה המבילים"⁴. מאוחר יותר שינה הקפה את מינו למין זכר, ונתקבלו כינויים נוספים למשקה זה: 'קפה ערבי', 'קפה תורפלי', 'קפה שחור', 'קפה בוץ'.

על הקפה בתימן

מעץ הקפה מכינים בתימן שני סוגי משקאות: (א) קֶהְנָת קֶשֶׁר (فَهْوَةٌ قِشْر) – משקה סמיך העשוי מקליפות הקפה (קֶשֶׁר, قِشْر), וצבעו חום-אדמדם. משקה זה נחשב עד היום למשקה הלאומי של תימן; (ב) קֶהְנָה סִדְאָ (فَهْوَةٌ سَوْدَاء) – משקה העשוי מפולי הקפה (سِدْو، بِن) שנשחקו לפני הכנתו. פולי הקפה שנוקו מקליפותיהם מכונים 'צֶאפִּי' (صَافِي, מילולית: זך, טהור). בשם זה מכנים אף סוגי קפה בתימן על שמות מקומות גידוליהם⁵. אורי שחמון הציגה במאמרה טקסט בערבית-יהודית מאזור צפון-תימן בעל מרכיבים עבריים אחדים. אחד מהם מופיע פעמים אחדות בפסקה אחת, וזה לשונה באותיות עבריות, על פי התעתיק הלועזי המובא שם⁶:

גלסנא פי אלמחכמה, קאל [אלחאכם]: "יא-סאלם!" קלת: "הא. יקולר- לי סאלם". קאל: "אדי לנא שְׁחוּרָה". – עארפה איש ה'שְׁחוּרָה? – "אדי לנא שְׁחוּרָה". אדית אלשְׁחוּרָה פי אלמצפא אלכ'אין. קרבת לה אלשְׁחוּרָה, אלמצפא. קאל: "אדי אלציאני". אדית אלציאני. קאל: "אסכב לנא, אנא ואנת. בס. אנא ואנת".

בתרגום עברי:

ישבנו בבית המשפט. הוא [השופט] אמר: "סַאֲלִם!" אמרתי: "אכן, קוראים לי סאלם". הוא אמר: "הבא לנו שְׁחוּרָה!" – האם את יודעת

1. שני הערכים הללו, 'קהוה' (מערבית) ו'קפה' (מלשון אירופית), נעדרים ממיילוני הגדול של אליעזר בן-יהודה, שכן מקורם בלשונות לועזיות.
2. למשל בשו"ת מהרש"ם (לר' שלום מרדכי הכהן שבדרון), ח"ה סי' לו; ובשו"ת חלקת יעקב (לר' מרדכי יעקב ברייש), או"ח, סי' קלט, סוף ס"ק ג.
3. וכבר ביכר נ"ה טור-סיני את החידוש הלשוני הזה, 'קֶהְנָה (!)', על פני 'קפה'. ראו נפתלי הירץ טורטשינר, מלים שאולות בלשונו: פרקי לשון לעם, ירושלים תרצ"ח, עמ' 58.
4. "על תיקון ליל שבועות בירושלים", מחניים יח (תשי"ג), עמ' 24, טור ב.
5. M. Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni Arabic*, Leiden 1990-1991, p. 284.
6. O. Shachmon, "Ibn Aššarīfah' vs. Ibn Aljāriyah' – 'Son of the Noble Wife' vs. 'Son of the Concubine': The Hebrew component as a Polemic Device", *JQR* 104 (2014), p. 163

סיפורו של ארון ספרים

כך מתאר איזנשטדט בספרו 'שפתנו העברית החיה': "ג'מל פחה [המושל הצבאי מטעם השלטון העות'מאני] שאף לעקור כל מוסד וכל תנועה שגילו את שאיפתו המדינית והלאומית של היישוב, ואף לוועד הלשון העברית לא היה מנוס מגזירותיו. ישיבותיו הפתוחות של ועד הלשון נתבטלו. פרסומיו נפסקו ואף מן הכתובת שהיתה מכוירת בעץ על גבי ארון ספריו – 'ועד הלשון העברית', היה צורך לקעקע מפני החשש את המלה 'ועד', ולהטמין את החותמות והפרסומים" (עמ' 113).

הארון, שגילו מאה שנים ויותר, החזיק מעמד בכל טלטולי המקום והזמן וממשיך לשמש את אנשי האקדמיה ללשון העברית עד היום הזה.

בראש ארון ספרים ישן של ועד הלשון העברית, השמור בבית האקדמיה ללשון, מתנוססת הכתובת שבתמונה. ברור היה שהמילה המחוקה היא "ועד", אבל מדוע נמחקה המילה?

ובכן, עיון בספר על תולדות ועד הלשון העברית שכתב שמואל איזנשטדט, מנהל לשכת הוועד בימי המנדט, פותר את התעלומה ומחזיר אותנו מאה שנים אחרונות.

מלחמת העולם הראשונה העמידה בסכנה את קיומו של היישוב העברי בארץ ישראל וגרמה לטלטלה קשה לתושבים היהודים ביישובים רבים. גם בוועד הלשון העברית פגעה המלחמה קשות, וראשי נאלצו לעזוב את הארץ. אליעזר בן-יהודה נדד לארצות הברית עם הכרסת של מילונג, ודוד ילין גורש לדמשק לאחר שפעל בכל מאווד לגייס סיוע כספי ליישוב. השלטון העות'מאני ביקש לעקור כל סממן לאומי של היישוב והטיל איסורים מאיסורים שונים. עדות לגזרותיו שרדה בארון הספרים של ועד הלשון. על הארון הייתה מגולפת הכתובת "ועד הלשון העברית", ובשל החשש מן הגזרות גורדה המילה "ועד" במקומה נותרה צלקת.

ביאליק והעברית

המשך מעמוד 1

בערב העיון נישאו שלוש הרצאות. חבר האקדמיה הסופר והחוקר **חיים באר** ייחד את דבריו לספר האגדה – ממפעלי הכינוס שיזם ח"נ ביאליק. הוא סיפר על הביקורת שנמתחה על ספר האגדה עוד בחייו של ביאליק, ולצד זה עמד על חשיבותו הרבה של הספר ועל השפעתו המבורכת על הספרות העברית ועל התרבות העברית לאורך כל השנים.

המשוררת והמתרגמת פרופ' **חמוטל בר-יוסף** הרצתה על הקשר בין הסימבוליזם הרוסי ובין מסתו של ביאליק "גילוי וכיסוי בלשון". היא

הציגה בהרחבה את התפתחות הסימבוליזם הרוסי, שראה בשפה ובמילה ביטוי לרוח האומה, ובסוף דבריה הדגימה כיצד השתמש ביאליק ברעיונותיו של הזרם הזה אך נתן בהם את טעמו הייחודי.

חבר האקדמיה המתרגם פרופ' **עמינדב דיקמן** שוחח על כמה היבטים ביחס של ביאליק אל העברית. הוא דיבר על המידה המצומצמת שנקט ביאליק בשילוב חידושי מילים ביצירתו השירית לעומת העושר של חידושי בתחום התחביר והצירוף.

את הערב הנחתה **רונית גדיש**, המזכירה המדעית. היא סיפרה בקצרה על תרומתו החשובה של ביאליק לוועד הלשון בימי נשיאותו, ובין השאר ציטטה מספרו של מנהל הלשכה של ועד הלשון בימיו של ביאליק: "וכשהיה ביאליק יושב בישיבות ועד הלשון או במסיבת מומחים למקצוע פלוני או אלמוני ועוסק בקביעת מונחים לצרכי השימוש, היה נמשך תחילה אחרי גופי המושגים ושואף להכיר אותם לפי כל פרטיהם ודקדוקיהם, ולאחר שנפשו הייתה שבעה את המושגים והללו היו נחרתים בבהירות יתירה בהכרתו, הייתה תפוסת המושג מולידה מאלה את הביטוי המילולי הצרוף".

חתם את הערב מופע משירי ביאליק בביצוע **חזי חאיט** בנגינה ו**עתליה לביא** בשירה.

יום העברית תשע"ח - 70 שנות מדינה עברית

יום העברית תשע"ח

מילים חדשות בתחום החברה - אגבור וסינטיזה, הנהגה, הנהגה שלובה, העצמה, זולתנות ואלטרואיזם, חברות, קהילה, קהילה, קהילות, מקנה, נבישות, עיור, עלימנות ואלטרואיזם, עמיתה, עצומה, פזורה, פעילות ונאטיביזם, רבוד, שלט ודומיננטיות

יום העברית תשע"ח

מילים חדשות בתחום ממשל ומשפט - אסדרה טעלית, אשרה, אשרור, בודר, גמלה, קרן, חליף, תנהג וקאליציה, מדיניות, מדיניות, מקסד, מנהל, מתנה, נהגה ואסטרטגיה, נהל, סוכות, עצומים, ערר, רבנות, שרקה, מאגיה, מקדים, ממלוגים, תקן

לרגל יום העברית תשע"ח ובמלאת שבעים שנה למדינת ישראל הוצגו שבע כרזות ססגוניות בתחנות אוטובוסים בתל אביב, העיר העברית הראשונה, ובהן שפע של מילים עבריות בתחומים מרכזיים בחיי המדינה - מילים שנתחדשו והעשירו את לשוננו ומאפשרות לנו להתנהל במדינה עברית מודרנית. באתר האקדמיה במרשתת תוכלו לצפות בשאר הכרזות ובעוד מידע על הפעילויות שהתקיימו ביום העברית. איור הכרזות: יונתן פופר עיצוב גרפי: מיכל שפירא

יום העברית תשע"ח

מילים חדשות בתחום התקשורת - מקריר ובינגול, חדשיר ובינגול, ידוען, נצנן (פרוטוקול), מקנה, כתובית, מוקה וקריסה, מרעש וסנסציה, סחריר (ספין), סמליל ולוגו, סקור, צפית רצף ובינע, קרימון, קלקת, רעיונאי, שדר, שלטוט ופויס, תגובות (פוקמק), תקשורת

יום העברית תשע"ח

מילים חדשות בתחום התחבורה - הפעית ושאלתי, טיסת חסר ולא קובט, טיסת שקר, מוזית, מקהף, מקמנת מקיררות, מנהדר (tunneling), מסוע, מסוף, מעגנה, נוסן, נסועה וקליטטור, פגוש, רבכל, רכיבוע (טורניר), תחבורה

החיו ששם היעברית
האקדמיה ללשון העברית
החברות והמספר

החיו ששם היעברית
האקדמיה ללשון העברית
החברות והמספר

העורך: יעקב עציון • סדר והפקה: אורית טרברג
דואר אלקטרוני: ivrit@hebrew-academy.org.il • במרשתת: hebrew-academy.org.il
האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם, ירושלים 9190401 • טלפון: 02-6493555